

פיקוד ההגנה הארצי והאזורי ושאלת תפקידו של גוש עציון במלחמת העצמאות

נדב פרנקל

תקציר

ארבעת קיבוצי גוש עציון הוקמו בשנות הארבעים של המאה העשרים, ובהחלטת האו"ם נקבע שהם יהיו בשטחה של המדינה הערבית המיועדת. בקרבות בין הכוחות היהודיים לכוחות הערביים בחצי השנה שלאחר מכן נהרגו כ-240 מאנשי ארגון ההגנה והקיבוצים. מטרתו של מאמר זה היא לסקור את מערכת היחסים שהתהוותה במשולש שבין הכוחות בגוש עציון, הפיקוד האזורי של ארגון ההגנה בירושלים והפיקוד הארצי שלו. בשתי נקודות מפתח היה למערכת יחסים זו תפקיד מרכזי: בדיון הער שהתנהל בין מפקד מחוז ירושלים של ההגנה, דוד שאלתיאל, ובין הפיקוד הארצי בשאלת פינוי הקיבוצים; וכשהוטל על הכוחות בגוש עציון במהלך המלחמה תפקיד שכלל סיכון משמעותי: חסימת התנועה הערבית בציר ירושלים-חברון.

בניגוד למקובל במחקר עד כה, מסקנתו העיקרית של מאמר זה היא שאף על פי שהתנהל ויכוח טקטי בסוגיית פינוי היישובים, גם הפיקוד הארצי לא האמין באפשרות שגוש עציון יהיה חלק מהמדינה היהודית. ההקצאה המרשימה של כוח אדם ונשק ליישובים וההכרעה שלא לפנותם היו בעיקר בשביל להימנע מדמורליזציה ביישוב היהודי, על פי העיקרון הביטחוני שלאורו פעל היישוב עוד משנות העשרים, ולפיו אין מפנים יישובים.

מילות מפתח: מלחמת העצמאות, גוש עציון, ההגנה

מבוא*

בשלהי נובמבר 1947, עם קבלת החלטה 181 בעצרת האו"ם ("החלטת החלוקה"), נקבע כי ארבעת יישובי גוש עציון שהוקמו בהר חברון בשנות הארבעים של המאה העשרים יישארו בשטח המיועד למדינה הערבית, עם עוד כ-8,000 מתיישבים יהודים ככשלושים יישובים (מוריס 2010: 47-52). מעט לאחר קבלת ההחלטה נכנסו היישובים לשגרת מצור, ובמשך ששת החודשים הבאים התעמתו אנשיהם ולוחמי ארגון ההגנה עם כוחות ערביים שונים שתקפו את היישובים וחסמו את הדרך מירושלים לגוש. ב-12-13 במאי 1948 התנהל הקרב המכריע על היישובים בין כוחות ההגנה ובין כוח של הלגיון הערבי, ובסיום הקרב נפלו ארבעת היישובים. בסך הכול נפלו בקרבות גוש עציון כ-240 לוחמים, רובם ביומו האחרון של הקרב, בכפר עציון (קנוהל 1954: 417-513).

במהלך חודשי הלחימה, כאשר התברר לפיקוד ההגנה הארצי והאזורי מצבם הקשה של היישובים, התנהלו דיונים במוסדות שונים על האפשרות לפנות את יישובי הגוש, אך הדיונים לא הבשילו לכלל מעשה. לעומת זאת, לנוכח בידודם של היישובים השקיע פיקוד ההגנה מאמצים מרובים בתגבור גוש עציון, ושלח לשם כוח אדם רב ואיכותי בסדרה של שיירות שהבקיעו, או ניסו להבקיע, את המצור הערבי (טרופר 2017). שאלת יחס פיקוד ההגנה ליישובים אלו היא שאלה חשובה, שיכולה להבהיר את המדיניות של ארגון ההגנה ושל הנהגת היישוב היהודי בארץ כלפי סוגיית השליטה היהודית על שטח הר חברון בשלב הראשון של מלחמת העצמאות.

ספרות ענפה נכתבה על קרבות גוש עציון (לדוגמה: קנוהל 1954; בן יעקב 1978; נאור 1986; רטנר 2005; גל 2008; נאור וצמרת 2016; טרופר 2017; פרנקל 2019א). יש להעיר שחלק מספרות זו איננו מחקרי, ושמרבית הכותבים התמקדו בנקודת המבט הצרה של המתיישבים ושל הלוחמים, ולא התייחסו לנקודת המבט הרחבה יותר של המערכה מן הצד היהודי, וליחסו של פיקוד ההגנה להמשך הנוכחות היהודית בהר חברון במהלך המלחמה ולאחריה.¹ מאמר אחד שדווקא כן התייחס לנקודה זו היה מאמרו של מוטי גולני, שנכתב לפני

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מעבודת המוסמך שהגשתי בשנת 2016 למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת ברא"ל. אני מודה לד"ר גד קרויזר ולפרופ' בועז זיסו, מנחי העבודה, וכן לד"ר משה ארנוולד על המצאת מסמכים רבים הקשורים למאמר. המאמר מוקדש לזכרם של חללי גוש עציון במלחמת העצמאות.

1 על תפיסת קרבות גוש עציון מן הצד הערבי לא נכתבה ספרות רבה; למחקר חלוצי בעניין זה ראו רדאי 2002: 35-39, 136-139. על היחס שבין גוש עציון למוסדות האזרחיים של היישוב, ראו פרנקל 2019א.

יותר משלושה עשורים (גולני 1986). התזה המרכזית של גולני היא, שכאשר פיקוד ההגנה האזורי שבירושלים (מטה עציוני) החל להפנים בחודשים פברואר-מרץ 1948 את ההכרה שיש לפנות את יישובי הגוש המבודדים עם יישובים נוספים במחוז, דוד בן-גוריון והפיקוד הארצי של ההגנה עמדו על כך שהיישובים יישארו במקומם. בגישה זו נקט גם משה ארנוולד במאמר שפורסם לאחרונה (ארנוולד 2019: 71-84).

המאמר שלפניכם אינו חולק על התזה המרכזית של גולני וארנוולד, אך בנוסף לחשיפת מסמכים ראשוניים רבים המלמדים על הדרמה שהתחוללה מאחורי הקלעים בממשקים השונים שבין הפיקודים, הוא מוסיף על תזה זו שתי נקודות חשובות: ראשית, המאמר יסייע להבהיר את עמדתם של בן-גוריון ושל הפיקוד הארצי, ולענות על השאלה מדוע לפי דעתם לא היה צריך לפנות את היישובים; שנית, במאמר ייטען שהמחלוקת בין הפיקוד האזורי ובין הפיקוד הארצי הייתה זמנית, ושבסוגיה העקרונית שהייתה קשורה להישארות היישובים בתום המלחמה בשטח המדינה היהודית, שני הצדדים דווקא הסכימו שאין אפשרות ממשית שהיישובים יישארו בתחומי המדינה. יש לציין כי המאמר יתמקד בפרק הזמן שבין ראשית הלחימה ובין נפילת הגוש, ולא בשאלת כיבושו של האזור מחדש, שאלה שבה התלבטה ההנהגה הצבאית והמדינית של ישראל בסתיו 1948 (מבצע ההר; להרחבה ראו פרנקל 2019ב).

הערכת סדרי הכוחות של ההגנה בגוש בתחילת המלחמה ופעולות התקפיות מתוכננות

ראשית נסקור את סדר הכוחות של ההגנה ביישובי הגוש בתחילת המלחמה, כדי להבין את מידת עוצמתו היחסית של הכוח ששהה בגוש. לפני המלחמה אבטחו את היישובים נוטרים, ובהם אנשי המשמר הנע (המ"ן), שישבו בכפר עציון ושימשו כוח הגנה אזורי. בנוסף, שירתו בגוש גם חניכי קורס מכי"ם של ההגנה (עדות עמוס חורב, גנוך המדינה [להלן: ג"מ], פ' 5 / 2878). המחזור האחרון של הקורס, ששהה בגוש עם ראשיתה של המלחמה, מנה כארבעים איש (ריאיון עם אברהם יהלום, ארכיון כפר עציון [להלן: אכ"ע], מכל 12c, תיק 16; קנוהל 1954: 82-85). עם קבלת "החלטת החלוקה" באו"ם וראשיתה של הלחימה הגיעה לאזור ב-6 בדצמבר 1947 מחלקת פלמ"ח, ובה כשלושים לוחמים ושלוש לוחמות, שמטרתה הייתה לעבות את השמירה המרחבית על היישובים. מפקדו של הכוח היה דני מס, מי שקיבל את הפיקוד על גוש עציון כולו מטעם ההגנה. הכוח גויס בחופזה מקרב ה"רזרבה" הירושלמית של הפלמ"ח, וישב ברבדים (אופק 1986: 152-154).

בסוף דצמבר 1947 הגיעה לגוש תגבורת רצינית: שיירה שפרצה את דרכה דרך המערך הערבי הביאה איתה 57 אנשי חי"ש מפלוגה ג של גרוד מכמש. הבאים היו סטודנטים למדעי הטבע מהאוניברסיטה העברית בירושלים, שנקראו לשרת לאחר פרוץ המאורעות (מחלקת הסטודנטים, אכ"ע, מכל 12c, תיק 15). בתחילת ינואר יצא מן הגוש רוב הכוח של קורס המכי"ם, ובשבוועיים שלאחר מכן הגיעו עוד חלקים מכוח החי"ש לגוש. בה בעת התרחשו בפיקוד על גוש עציון חילופי גברי - דני מס פינה את מקומו לעוזי נרקיס. בסוף ינואר, לאחר ניסיון המתקפה על היישובים באמצע ינואר ("קרב ג' בשבט"), וערב כניסתו של דוד שאלתיאל לתפקיד מפקד מחוז ירושלים של ההגנה, מנה סך הכוח הלוחם בגוש 410 גברים ונשים אוזוי נשק: 255 איש מן היישובים עצמם, ועוד 155 מהפלמ"ח ומהחי"ש (תכנית להגנת גוש עציון, 31.1.1948, ארכיון צה"ל [להלן: א"צ], 26/446/1948).

אם נשווה את הכוח הלוחם שהיה בגוש עציון לסדר הכוחות בשאר הגושים של יישובי מחוז ירושלים של ההגנה ובעיר עצמה באותה תקופה לערך, נמצא שבגוש המזרחי, שכלל את בית הערבה ומפעל האשלג, היו 590 איש, ושעל השטח הגנו 260 לוחמים. בהרטוב היו בתחילת הלחימה 28 לוחמים, ועם הזמן תוגברו הכוחות עד לכשבעים לוחמים. בגוש הצפוני, עטרות ונווה יעקב, היו בפברואר 41 לוחמים (לוי 1986: 76-123).² בירושלים גופא מנה סדר הכוחות המגויס כ-1,500 לוחמים, ומהם כ-1,100 אנשי חי"ש והשאר מהחי"ם (שם: 362; ראו טבלה 1).

טבלה 1: לוחמים ביחידות מחוז ירושלים בתחילת 1948

גזרה	לוחמים
העיר ירושלים	כ-1,500 לוחמי חי"ש וחי"ם
הרטוב	28
עטרות ונווה יעקב	41
צפון ים המלח	260
גוש עציון	410

2 לא כללנו כאן את שאר יישובי הגוש המערבי - מוצא תחתית ועילית, ארזה, קריית ענבים, מעלה החמישה, נווה אילן ונחלת יצחק - כיוון שהם הוצאו במהלך המלחמה מאחרייתה של חטיבת עציון, והועברו לאחרייתה של חטיבת פלמ"ח-הראל, ובהם התרכזו כוחות הפלמ"ח שסייעו בלחימה על הדרך הראשית לירושלים. לכן, אין טעם להשוות אותם ליישובים אחרים במחוז.

נתונים אלו מצביעים על כך שבסוף ינואר 1948 היו בגוש עציון יותר אנשים שכשירים ללחימה מבכל שאר גושי ההתיישבות המבודדים גם יחד, ויותר מרבע מכמות הלוחמים שהייתה בירושלים עצמה באותם ימים. אין ספק שהחשש שהגזרה תתלקח, ולקחי המתקפה על הגוש באמצע ינואר, גרמו לפיקוד ההגנה הארצי והאזורי להקצות כוחות רבים ליישובי הגוש ביחס לשאר הכוחות במחוז ירושלים. הכוח שישב בגוש היה כה גדול ביחס לסך הכוחות בסביבות ירושלים, עד שבאמצע אפריל דיווח יצחק בן-צבי שתושבי העיר טוענים "שאת כפר עציון הצילו לתקופה מסוימת, ואילו את ירושלים הניחו" (פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 16.4.1948, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], קובץ ישיבות הנהלות הסוכנות).

הריכוז הגדול יחסית של הכוחות ששהו בגוש הביא את קציני התכנון של המחוז ליעד לכוח זה סדרת פעולות התקפיות. בסוף ינואר 1948 העביר מטכ"ל ההגנה אל מפקדי החטיבות את פקודה מס' 1 של "תוכנית ש", ולפי פקודה זו הם היו אמורים להתחיל לתכנן את ההשתלטות על שטח המדינה היהודית במהלך הפינוי הבריטי, לאור כמה תרחישים (שטיפטל 2008: 225-229). לאחר פרסום התוכנית החל מומנטום של עבודה תכנונית ברמות הפיקוד השונות בצבא. במטה מחוז ירושלים הכין דורון פליקס מיכאל (זמירי), סגן מפקד התכנון במחוז, תוכנית לכוחות השונים שישבו במחוז (ריאיון עם דורון פליקס מיכאל, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], 80 פפ"5, 2).

על הכוח שישב בגוש עציון - על פי התוכנית הוא היה אמור לכלול שלוש פלוגות (וכך אכן היה בפועל) - הוטלו כמה משימות הגנתיות והתקפיות. בשלב הראשון הכוח היה אמור לדאוג לאבטחת התחבורה בשיירות; מחברי הדר"ח סברו שיש להטות את ציר הנסיעה מכביש ירושלים-חברון לכביש בריכות שלמה-כפר אלאר-הרטוב (המקביל לכביש היורד בימינו מביתר עילית אל השפלה), ומשם בדרך שער הגיא לירושלים. בהמשך היו אמורים הכוחות להתחיל למקש את הדרכים הפנימיות בהר חברון, המובילות אל הכפרים והיישובים הערביים שבגזרה, ובשלב הבא להתחיל לתקוף את היישובים הערביים עצמם. בין השאר תוכנן לכבוש את הכפר ג'בע, את החלק הצפוני של אל-ח'אדר כדי לאפשר מעבר לשיירות, ואת הכפרים שמצפון-מערב לחברון - ח'ראס, נובה, בית אולה ותרקומיה - כדי לכוד את העיר ממערב, ולהטריד בפעולות תקיפה את החלק הדרום-מזרחי של חברון (שטיפטל 2008: 244-253). התוכנית ההתקפית השאפתנית מראה שבסוף ינואר החליט מטה עציוני לנצל חלק מהפוטנציאל הצבאי הגדול יחסית שהתרכז בגוש עציון גם לפעולות התקפיות שישפיעו על המצב האסטרטגי בהר חברון.

לשם השוואה, ובהתאם לנתוני סדרי הכוחות שהבאנו לעיל, בדר"ח צוין כי ברוב גזרות המחוז - הר טוב, מעלה החמישה, מוצא, עטרות, צפון ים המלח, סדום ובחלק מחבלי

ירושלים גופא - לא היו מספיק כוחות כדי לצאת לפעילות התקפית משמעותית בשלב הסופי של הפעילות ("שלב 7" בפי מחברי הדו"ח), ולכבוש שטח בעורף האויב. רק ביחס לגזרות מעטות, ובהן גזרת גוש עציון, שיערו מחברי הדו"ח שהכוח במקום יספיק גם לביצוע פעילות כיבוש בשטח האויב (שטיפטל 2008: 244-253). עובדה זו מלמדת על עוצמתו של הכוח שישב בגוש ביחס לשאר כוחות המחוז.

בפועל בגוש עציון, כמו בשאר גזרות החטיבה, לא התרחשה פעילות התקפית משמעותית עד לאמצע מרץ, כשהחל משה זילברשמידט את תפקידו כמפקד החדש של הגוש, ונתפסו משלטים חדשים והועלו תוכניות לחסימת כביש ירושלים-חברון לתנועה ערבית (ראו להלן). ניתן לתלות כמובן את חוסר היוזמה ההתקפית בגוש מתחילת המצור ועד מרץ 1948 בגורמים אזוריים וארציים; הדו"ח של זמירי ונתוני פיזור הכוחות של מחוז ירושלים בתחילת המלחמה שהובאו לעיל, מלמדים על הפוטנציאל ההתקפי של ריכוזי הכוחות בגוש.³

גוש עציון ומטה מחוז ירושלים: חילופי גברי ויחסי פיקוד ושליטה

עם ראשית המערכה נכלל גוש עציון תחת פיקוד מטה עציוני, עם שאר היישובים היהודיים המבודדים באזור שסביב לירושלים. מטה המחוז סבל מכמה בעיות אובייקטיביות, אך המשמעותית שבהן הייתה היעדר רצף התיישבות יהודי, הן בשכונות היהודיות שבירושלים גופא, הן ביישובים היהודיים הנוספים שבמחוז, שהיו מפוצלים בין כמה גושים: עטרות ונווה יעקב בצפון, מפעל האשלג ובית הערבה במזרח, גוש עציון ורמת רחל בדרום, גוש מעלה החמישה-קרית ענבים במערב, והרטוב בדרום-מערב (גולני 1986: 181). מפקד מחוז ירושלים בראשית המערכה היה ישראל עמיר, שהחל לפקד על המחוז במאי 1946, ועל פי עדותו של יצחק לוי (לויצה), קמ"ן המחוז, לא הצליח להטיל את מרותו על נציגי ה"מפקדה" האזרחית בעיר, שהתערבו והפריעו לפעילות ההגנה במרחב (לוי 1986: 357-359).

3 אומנם עד לאפריל 1948 לא ביצע ארגון ההגנה מבצעים התקפיים ברחבי הארץ שכללו כיבוש שטחים ויישובים ערביים, אך לא מעט פעולות התקפיות שלו פגעו בריכוזים וביישובים ערביים, בעיקר בשיטת "פעולות התגמול"; ראו פעיל 1983: 164-175; מוריס 2010: 96. עם זאת, בגוש לא נעשו פעולות כאלה עד אמצע מרץ 1948. על יחסי הכוחות בירושלים וסביבתה בין היהודים לערבים בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, ראו לוי 1986: 323-378; ארנוולד 2004: 341-388.

בתחילת פברואר, ולאחר שנציגי ההגנה הכינו שעמיר אינו מצליח לשלוט בגזרה המורכבת שתחת פיקודו, הוא הוחלף בדוד שאלתיאל, מפקד ותיק של ההגנה ובעבר מפקד הש"י (שאלתיאל 1981: 23-29). כמה ימים לפני מינויו של שאלתיאל הוא נועד עם בן-גוריון כדי לקבל הנחיות בנוגע לעקרונות שלאורם עליו להשתית את הגנת המחוז, ובנוגע ליישובים שסביב ירושלים הורה בן-גוריון כך: "א. לקיים כל נקודה ונקודה ולחזק בטחונה, אבל לעשות תוכנית של פינוי נשים וילדים בשעת הצורך;⁴ ב. לתכנן השבתת התחבורה הערבית מהסביבה, אם יפריעו לתחבורה היהודית; ג. לשמור על דרך ירושלים תל אביב" (ריבלין ואורן 1982: 197).

כשנכנס שאלתיאל לתפקיד והחל ללמוד את רזי המחוז, מצב הפיקוד המקומי בגוש עציון היה בכי רע. עוזי נרקיס, מפקד גוש עציון, החל לאבד את סמכותו הפיקודית. המתיישבים והלוחמים מתחו עליו ביקורת, ולפיה לאחר "קרב ג' שבט" הוא איבד את עשתונותו והזעיק תגבורת שהגיעה בדמות מחלקת הל"ה, אף על פי שמצבו של הגוש לא היה כה נואש ולא הצריך להזעיק תגבורת בדחיפות כזו; למעשה, בכך הואשם נרקיס בעקיפין בנפילתם של לוחמי המחלקה (בן יעקב 2008: 52-53). נרקיס גם לא הצליח להשליט סדר בכאוס שנוצר בין הגורמים האזרחיים והצבאיים ובין כוחות הפלמ"ח והחי"ש במקום, ואף לא שהה באופן רציף בגוש אלא יצא מדי פעם לירושלים (דרומי אל דוד רן, 22.2.1948, עזיבת מפקד גוש עציון, א"צ, 1949 / 959 / 222; קנוהל 1954: 208-209). בסוף פברואר ביקר בגוש יגאל ידין, ראש אג"ם בארגון ההגנה, ודיווח על חוסר הסדר והיעדר הפיקוד האחיד במקום:

כביקורי אתמול בכפר עציון נתבררו לי העובדות דלקמן: אין פיקוד אחיד בגוש. הפלמ"ח מקבל הוראות ממטהו, החי"ש ממפקדיו, מפקד החבל - מהפועל המזרחי. מינתי זמנית את עוזי כמפקד כל הכוחות [...] יהיה כפוף במישרין למטה בירושלים, [...] שלח אלי בהקדם לתל אביב קצין מטה גבוה יחד עם המפקד הגלילי של הגוש, שתמנה עם הצעות מדויקות לארגון הפיקוד (ידין לעציוני, 23.2.1948, א"צ, 1949 / 959 / 151).⁵

4 כבר בתחילת ינואר פינו כוחות ההגנה בליווי בריטי יותר ממאה תושבים (לא לוחמים) מהגוש, וגם בהרטוב כבר התרחש פינוי. לא ברור עד כמה בן-גוריון היה מודע לעובדות אלו.

5 גם שאלתיאל היה שותף לביקורתו של ידין על תפקודו של נרקיס; ראו עציוני אל ידין, 22.2.1948, מפקד לכפר עציון, א"צ, 1949 / 959 / 222.

יומיים לאחר מכן הכין מטה עצינוני דו"ח על המצב בגוש, ונגע בכמה בעיות מרכזיות. ראשית, גם במטה עצינוני הבחינו במצב המורכב שנוצר בעקבות חוסר ההפרדה בין האוכלוסייה האזרחית לאוכלוסייה הצבאית. מצב זה יצר חוסר הקפדה על משטר מלחמתי ובזבוז אספקה ומים ללא הצדקה מספקת. גם המשקים עצמם התנהלו ללא פיקוד מרכזי אחיד. המלצה נוספת ומרכזית של הדו"ח הייתה קשורה לארגון השיירות: על פי מטה המחוז, אין ביכולתו - בגלל בעיות כוח אדם, נשק ומשוריינים - לדאוג להוציא שיירות לגוש, ולכן המחברים המליצו שהאספקה תאורגן על ידי המטה הארצי של ההגנה, שישב בתל אביב (ידין אל הלל דן ואגפים, 24.2.1948, תזכיר כפר עציון, א"צ, 23/481/1948). להערכתנו, כבר בשלב זה מפקדי המחוז החלו להבין שהחזקת גוש עציון היא משימה שלא יוכלו לבצע, והם נזקקו לסייעו של הפיקוד הארצי כדי להבטיח את המשך השליטה באזור.

הוויכוח על השהייה בגוש בין מטה המחוז לפיקוד הארצי

בחודשים מרץ-אפריל 1948 התרחשו שני תהליכים מקבילים בנוגע ליחס שבין פיקוד ההגנה, המקומי והארצי, ובין הכוחות שישבו בגוש עציון. מן העבר האחד, ולאחר תקופת דיונים, החליט מטה המחוז בירושלים ששיבת הכוחות בגוש מהווה נטל על המחוז ופוגעת בהגנת העיר. מן העבר השני סירב מטה ההגנה הארצי לקבל את המלצות מטה המחוז, והורה לכוחות שבגוש לצאת בסדרת פעולות של חסימת כביש ירושלים-חברון כדי לפגוע בתחבורה הערבית שעברה בנתיב תחבורה חשוב זה.

התהליך הראשון התרחש בצורה הדרגתית. לאחר כניסתו לתפקיד, בפברואר 1948, פעלו שאלתיאל והמחוז לפי הקו שהתוו הפיקוד הארצי ובן-גוריון, לפיו יש לשמור על הנוכחות היהודית בגוש עציון ובשאר יישובי הפריפריה של המחוז, ואף להגביר את ביצור היישובים. שאלתיאל סבר שהיישובים ישמשו מעגל עמדות חיצוני לעיר, מעגל שיהיה בסיס להתקפה מכיוון היישובים פנימה אל ירושלים הערבית (גולני 1986: 183). בתחילת מרץ אף דרש שאלתיאל מבן-גוריון לפעול לשליחת 400 לוחמים לגוש בשיירה, אך באותו זמן גם החל לעמוד על הבעייתיות שבהקצאת משאבים רבים לגוש: "זה [המשוריינים שבשיירה לגוש] יכול ליפול בידי הצבא או בידי הערבים. מצבה של ירושלים יהיה אז מסוכן" (ריבלין ואורן 1982: 286). התגבור לכוחות הלוחמים אכן ניתן, ובאמצע מרץ הוטסה לגוש מחלקה שלמה עם ציודה (אלי אייל, פעילות שירות האוויר בגוש עציון במלחמת העצמאות, אכ"ע, מכל b12, תיק 7). גם שיירת נבי דניאל, השיירה האחרונה שהגיעה לגוש במלחמה, הוסיפה תגבורת

משמעותית - בשיירה הגיעו 136 אנשי פלוגה ב מגדוד מכמש. השיירה אף אורגנה, כדרישתו של שאלתיאל, על ידי הפיקוד הארצי, אף על פי שרוב מצבת המשוריינים שפעלו בשיירה הגיעו ממחוז ירושלים (קנוהל 1954: 273).⁶

באמצע מרץ החל מטה עציוני לערער על הקונספציה של החזקת יישובי הפריפריה של המחוז בכל מחיר. על פי גולני, הזרו לבחינה מחדש של הקונספציה במטה המחוז היה פרסומה של "תוכנית ד", שלפיה כוחות המטה נדרשו לבצע פעולות התקפיות רבות בגזרת המחוז, לתפוס את אזורי הביטחון בירושלים ולהבקיע לכיוון שכונות ערביות, ובין השאר להטיל מצור על בית ג'אלה, בית לחם וחברון (גולני 1986: 185).⁷ ניתן כמובן לטעון שערעור הקונספציה הזאת לא נבע מפרסומה של התוכנית, אלא מן ההכרה שחלחלה במפקדת המחוז, ולפיה הכוחות שעומדים לרשותם אינם מספיקים אפילו להגנת העיר והמרחב, גם אם הם לא יידרשו לבצע פעולות התקפיות.⁸

מכל מקום, באמצע מרץ 1948 פנה שאלתיאל אל פריץ עשת, קצין לשעבר בבריגדה היהודית ומיועציו של בן-גוריון, וביקש ממנו שינתח את יכולותיו של מחוז ירושלים לעמוד במשימות שהוטלו עליו, בהגנה ובמתקפה. בדו"ח שהכין עשת נטען שאין ביכולתם של כוחות המחוז לעמוד מול סדרי הכוחות הערביים בהר חברון ובסביבת ירושלים, ועל כן יש לפנות חלק מהיישובים המבודדים ולהתרכז בהגנה על העיר עצמה (גולני 1986: 186). בתוכנית מקבילה, שהוכנה על ידי ציון אלדר, קצין המבצעים של המחוז, ונשלחה לשאלתיאל בסוף מרץ, נשמעו עמדות דומות - על פי אלדר, הכוח שיושב בתוך ירושלים לא יוכל לבצע משימות התקפיות עקב המחסור בכוח אדם, וגם הכוחות שיושבים בגוש עציון ובצפון ים המלח לא יוכלו להתפנות לפעילות התקפית:

יחידת קרב ב', החונה בגוש עציון, תמלא לפי תכנית ד' את התפקיד של חסימת כביש חברון. היא צריכה להוות בסיס לפעולה בעומק שטח האויב. הנחות אלו מוטעות בגלל העובדה שיחידה בת 200-300 אנשי אויב תוכל לרתק את הכוח של גוש עציון

6 הפלוגה החליפה את פלוגת הסטודנטים שהגיעה בסוף דצמבר 1947, והייתה גדולה מפלוגת הסטודנטים. בנוסף, חלק ממגיני שיירת נבי דניאל חזרו לגוש במהלך הקרבות ונשארו בו עד לנפילתו, כך שסך כל הכוחות הלוחמים בגוש גדל מאז הגעתה של שיירת נבי דניאל. למחקר עדכני על שיירת נבי דניאל ועל כלל השיירות לגוש, ראו טרופר 2017.

7 על הפקודה למטה עציוני ב"תוכנית ד", ראו יחידת קרב ב, 19.3.1948, ג"מ, פ/1/2878; שאלתיאל 1981: 95-96; שטיפטל 2008: 327-332.

8 ראו למשל את דבריו של דוד שאלתיאל 1981: 99-100.

כולו ולמנוע את מילוי תפקיד חסימת הכביש. כתוצאה מכך לא יהיו כוחות האויב מרותקים על ידינו, אלא להיפך, האויב יצליח לרתק כוח שלנו בגודל של גרוד. בגלל המרחק הרב מירושלים, קשי השטח, צפיפות האוכלוסייה הערבית וחוסר כל סיכויים להחזיק את הכביש פתוח, לא יוכל הגוש לשמש בסיס לפעולה יזומה בעורף האויב (שטיפטל 2008: 343-347).⁹

תוכנית פינוי נוספת, מתונה יותר, הוצגה במפקדת המחוז על ידי אליהו ארבבל, עוזרו של אלדר. ארבבל גרס שיש לפנות את הרטוב, בית הערבה, עטרות ונווה יעקב, כיוון ש"כדי לקיים יישובים אלו, הדבר מחייב את ירושלים לפעולות מתמידות של אספקה, של חילופי כוח אדם. כלומר - במקום שזה יהיה גורם מקל על ירושלים, זה הופך גורם מכביד". את הכוחות שיתפנו מן היישובים הציע ארבבל להפנות להקמת יישובים - משלטים באזור שער הגיא. לגבי גוש עציון הייתה עמדתו מורכבת מעט יותר: על פי ההצעה, היו אמורים להתפנות שלושת היישובים משואות יצחק, עין צורים ורבדים אל היישוב הגדול בגוש, כפר עציון, השולט גם על כביש ירושלים-חברון. בתוכנית נקבע שיש להשתמש בחלק מהאנשים שיפנו משלושת היישובים כדי לתפוס מאחזים ממערב וממזרח לכביש ירושלים-חברון. על פי זיכרונו של ארבבל, הצעתו הועלתה בכניין הסוכנות בפני בן-גוריון, וכשארבל טען שיש לפנות יישובים, "התחיל בן גוריון לדפוק בשני אגרופיו על השולחן. הוא אמר וצעק: לא נפנה יישוב עברי, לא נפנה יישוב עברי" (ריאיון עם אליהו ארבבל, ארכיון יד טבנקין [להלן: אי"ט], 1. 45. N25). דיון רציני על מהות ההצעה לפינוי גוש עציון לא התנהל מעולם בישיבות הנהלת הסוכנות, אף על פי שהיה ניסיון להעלות את הנושא לדיון באחת מישיבות הנהלה באפריל (פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 11.4.1948, אצ"מ, s100).

במהלך הקרבות על חילוץ שיירת נבי דניאל, ובעודו רואה שחלק ניכר מכוח המשוריינים של המחוז נפגע עם נפילתה של השיירה, שלח שאלתיאל מברק אל פיקוד ההגנה ואל בן-גוריון, ובו ניסה פעם נוספת לקדם את תוכניתו לפינוי היישובים המבודדים:

כידוע לכם, העיר ירושלים אינה רק אי בתוך ים ערבי, אלא אי מפוצל לאיים רבים. מחוץ לעיר, אני מחויב לשמור על הנקודות המרוחקות. אתם יודעים את כוחי בנשק, באנשים ובמפקדים. באמצעים העומדים לרשותנו, כל שיירה למקומות מרוחקים היא

9 גולני (1986: 186) ציין שאלדר עצמו דווקא התנגד לתוכנית שרווחה במחוז על פינוי הגושים, וסבר שיש להחזיק בהם.

הרפתקנות צבאית [...] אילו היינו מרכזים את כל כוחותינו כביצורים, נשק ואנשים בחלק זה, יתכן שהיינו יכולים להחזיק מעמד (דוד שאלתיאל אל אמיתי, דן, הלל וידין, 28.3.1948, ג"מ, פ' /1 /2878).

התפתחות תפיסת ההגנה על ירושלים מדרום

מול העמדה שהציגה מפקדת מחוז ירושלים, עמדה שבן-גוריון ובכירים בפיקוד ההגנה התנגדו לה בחריפות, התרחשו האירועים בשטח בכיוון אחר לגמרי. בנוסף לכך שלא נעשו הכנות לפינוי הגוש, מאמצע מרץ החלו כוחות ההגנה ששהו באזור לבצע פעילות התקפית נגד התחבורה הערבית שנסעה בדרך ירושלים-חברון. הפעולה הראשונה שנעשתה הייתה תפיסת המנזר הרוסי באמצע מרץ. המנזר חלש על המסעף מכביש ירושלים-חברון אל גוש עציון ועל מקטע הכביש שעולה מכיוון עמק הברכה, והוא נתפס על ידי כוח החי"ש (קנוהל 1954: 254-258).¹⁰

מי שהמשיך לעצב את המדיניות ההתקפית היה משה זילברשמידט (מוש), שמונה על ידי דוד שאלתיאל באמצע מרץ לפקד על הגוש במקומו של עוזי נרקיס (דוד שאלתיאל, 17.3.1948, פקודת מינוי, א"צ, 437 /2644 /1949). זילברשמידט נכנס לתפקידו בימים שבהם הגוש סבל מפיצול סמכויות בין החי"ש, הפלמ"ח והפיקוד האזרחי, והוא נטל את רסן ההנהגה והחל ליצור סדר בהיררכיה הפיקודית (קנוהל 1954: 316). לאחר בואו החל זילברשמידט לקדם תוכניות לחסימת התחבורה הערבית שנוסעת על כביש ירושלים-חברון, וכבר במהלך הקרב על שיירת נבי דניאל הטרידו הכוחות ששהו בגוש את התחבורה הערבית בכביש הראשי (שם: 300). יגאל אלון נותר בגוש במהלך הקרבות על השיירה, והוא ניסח את תפקידו ההתקפי של הגוש:

גוש עציון מהווה עמדה קדומנית חשובה להגנת ירושלים. לו לא היה לנו גוש יישובים זה היינו צריכים להילחם כדי לכבוש אזור כזה. עובדת הימצאותו של הגוש בנקודה כה רגישה לתחבורת האויב מהווה שיקול חשוב במערכת המלחמה בארץ כולה.

10 לא ברור אם ניתן להגדיר את תפיסת המנזר כצעד התקפי מובהק, כיוון שהכניסה למנזר נעשתה בין השאר בעקבות קבלת מידע מודיעיני על כוונתו של כוח ערבי להיכנס לשטח המנזר ולהטריד משם את היישובים. בכל אופן, תפיסת המנזר אפשרה את הטרדת אמצעי התחבורה הערבית שנסעו על כביש ירושלים-חברון.

מה חשוב היה אילו יכולנו להציב גוש כזה במשולש, תולכרם-ג'נין-שכם. לגוש עציון צפוי עוד התפקיד לשמש כנקודת מוצא לחדירתנו לנגב ולאזור חברון. נכון, מצבכם קשה, מנותקים אתם מכוחות הלוחמים העיקריים, מוקפים כוחות אויב רבים. דומה מצבכם למצבה של טובורק, בימי מלחמת העולם. אך אין להעלות על המחשבה כי אנו נפנה את הגוש (אביגור ואחרים 1973: 1434).

דומה כי באופן פרדוקסלי, דווקא הכישלון המהדהד בקרב על שיירת נבי דניאל הכריע את הוויכוח שבין מטה מחוז ירושלים ובין הפיקוד הארצי של ההגנה בשאלת פינוי גוש עציון, ובר בדר ניתן ללוחמי הגוש תפקיד מרכזי במערכה - חסימת הכביש מחברון לירושלים. מה גרם להכרעה זו? ראשית יש לזכור כי למרות נפילתה, השיירה הביאה לגוש כמות גדולה של נשק, תחמושת ואספקה צבאית ואזרחית, ובכך אפשרה ליישובים להחזיק מעמד מול המצור. בנוסף, ניתן לשער שדווקא כישלון השיירה חיזק את התפיסה ש"אין נסוגים תחת אש", מכיוון שלפני הקרב היה ניתן להציג את פינוי היישובים כקיצור קווים גרידא ולא כנסיגה בעקבות כישלון צבאי.¹¹

מכל מקום, במהלך חודש אפריל תקף הכוח שישב בגוש כמה פעמים את הכוחות הערביים על כביש ירושלים-חברון, בהוראת פיקוד ההגנה ובהתאם לקו שהתווה אלון.¹² המתקפה הראשונה התרחשה בתחילת אפריל, לאחר שהועברה לפיקוד ההגנה ידיעה מודיעינית על שיירה שמובילה נשק ותחמושת מעבר הירדן אל באר שבע דרך ירושלים המזרחית וחברון, ומפקדת עציוני הורתה לזילברשמידט להכין תוכנית לפגיעה בשיירה (יבנה אל ידן, 4.4.1948, א"צ, 36/5440/1949; ממ"ז [מפקדת המחוז] אל דני, 5.4.1948, שם). נראה שעם התקרבות

11 לאחר נפילת השיירה העלה ש"י ירושלים גישה שלישית לשאלת "הנקודות המבודדות" מצפון ומדרום לירושלים. לפי גישה זו, אין לפנות את הנקודות בגלל חשיבותן להגנה על הצירים, אולם גם המשך השיירות ליישובים יגרום בהכרח לריתוק כוח אדם, משוריינים ונשק בכמות גדולה מדי. לכן, יש לפנות את האזרחים מהנקודות, להפסיק את השיירות ולבסס את האספקה על הצנחה מהאוויר (יבנה, סקירה על המצב הצבאי במרחב ירושלים, 31.3.1948, את"ה, 80 50פ 25).

12 יש לציין שלתפיסת המשלטים על הכביש היה גם יתרון בהגנה על הגוש עצמו, ולא רק בקטיעת התחבורה הערבית בדרך לירושלים. בסוף מרץ הציע יוסף יזרעאלי, חבר המפקדה הארצית של ההגנה, תוכנית שהתייחסה להגנה על הגוש בשעת השין, קרי לאחר חצות הלילה ב-14.5.1948, כשינהרו כוחות ערביים לכיוון היישובים המבודדים וינסו לכבוש אותם. יזרעאלי סבר שהדרך היחידה להצלת הגוש ממתקפה כזו, חוץ מנטילת היוזמה ופתיחה במתקפה על הריכוזים הערביים, היא תפיסת משלטים שיבודדו את מקטע הכביש הסמוך לגוש, ויחסמו את הכוחות הערביים שיגיעו מבית לחם מצפון ומחברון מדרום (אל מפלג מאת ב' אמן פלג, 22.3.1948, א"צ, 49/1093/79).

שעת השין חזרה בה מפקדת עצינוני מן ההוראה לעצור את השיירה, ואלדד, קצין המבצעים במחוז, הודיע לזילברשמידט: "אינך רשאי לבצע כל פעולה יזומה בטרם קבלת את אשורי לכך. הנך רשאי להמשיך להציע לי כל פעולה יזומה הנראית לך" (עצינוני אל דני, 5.4.1948, שעה 11:15, שם). ככל הנראה החשש היה מהתערבותו של כוח הלגיון, שהחל להתבסס באותם ימים בהר חברון (רדאי 2002: 57). אולם למחרת, ב־6 באפריל, הורה מטה הגדוד של עצינוני לזילברשמידט לחסום באופן הרמטי את קטע הכביש, וקבוצה של לוחמים ערבים מקומיים שהגיעו למקום החסימה בכמה אוטובוסים נכנסה לקרב עם הכוחות היהודיים. בהמשך הגיע למקום גם כוח קטן של הלגיון שהצטרף לקרב (דני ממכמש, 6.4.1948, שעה 03:45, שם; קנוהל 1954: 306-308; לוי 1986: 101).

יומיים לאחר מכן דרש הפיקוד הארצי משאלתיאל "לפעול להפרעת הובלת האספקה לערים הערביות. תכנן את הפעולות היטב והוציאן לפועל" (אל עצינוני, 8.4.1948, א"צ, 1949 / 5440 / 29). כדי להמשיך את המתקפות על הכביש ביקש זילברשמידט תגבורת נשק ותחמושת (כפר עציון אל ירושלים, 10.4.1948, שם). ב־11 באפריל הורה הפיקוד הארצי לזילברשמידט להמשיך ולחסום את הכביש למחרת. לויצה, קצין המודיעין של עצינוני, הציע לבטל את הפעולה בעקבות המתיחות שהתהוותה בארץ לאחר פרשת דיר יאסין, ומכיוון שאזור הר חברון "נתון לפיקודו של עבדאללה. ביצוע הפעולה עלול להביא להפעלת הלגיון נגדנו" (יבנה אל ידן, 11.4.1948, שעה 22:00, א"צ, 1949 / 5440 / 22).¹³ דעתו של לויצה לא התקבלה, ובפועל לאחר חסימת הכביש אכן התפתח קרב קשה מול הלגיון: תותחי הלגיון ירו על המנזר הרוסי, ומתקפה רגלית על המשלט נהדפה על ידי המגינים. בעקבות הקרב המשיך זילברשמידט לבקש תגבורת נשק, בעיקר נשק כבד, ודרש העברה מיידית של הציוד לגוש, כדי שיוכל להשלים את ההגנה ההיקפית, ואף לצאת לפעולה התקפית עם כוחות מחומשים היטב. פיקוד ההגנה הסכים לשלוח את הנשק באוויר, בתנאי שהנשק ייגרע ממצבת הנשק המיועדת לעצינוני, ומג"ד גדוד מכמש הסכים לקיצוץ (עצינוני אל ידן, 12.4.1948, שעה 10:55, א"צ, 1949 / 5440 / 9; חשמונאי ממקים, 13.4.1948, א"צ, 1948 / 446 / 26; טנא, 14.4.1948, פרטים על התקפת חיילי הלגיון הערבי ב־12.4.1948, את"ה, א 92 / 105; אלדד אל רובין, 14.4.1948, תוספת נשק לגוש עציון, א"צ, 1949 / 2644 / 413; רובין אל אלדד, 14.4.1948, שם; לוי 1986: 101-102).

13 על פי לויצה, ידן קיבל את דעתו, ובחצות הלילה הורה לבטל את הפעולה, אך קשר אלחוט משובש עם הגוש מנע את העברת ההוראה (לוי 1986: 101).

בשבועיים הבאים נמנעו הלוחמים שבגוש מתקיפת התחבורה הערבית, כדי למנוע הסתבכות נוספת עם הלגיון ועם הצבא הבריטי. למרות הפקודה המעורפלת שיצאה ממטה מחוז ירושלים - "אל מוש וחבריו, יישר כוחכם, המשיכו בלי להסתבך בצבא" (ממ"ז אל כפר עציון, 13.4.1948, א"צ, 9 / 5440 / 1949) - פסקה הטרדת התחבורה הערבית עד לסוף אפריל, בין השאר בשל הידיעות שכוח של הלגיון שנמצא בחברון מתעתד לכבוש את הגוש בעקבות ההפרעה לתחבורה בכביש (עציוני אל דני, 14.4.1948, א"צ, 1 / 5440 / 1949). אולם ב־30 באפריל, במהלך הקרבות על שכונת קטמון במבצע יבוסי, מג"ד גדוד מכמש דרש מזילברשמידט לחסום את הכביש מיידית, למרות הידיעות שהתקבלו יומיים קודם לכן על ריכוז כ־500 לגיונרים בחברון כדי לתקוף את ארבעת היישובים (מכמש אל כפר עציון, 30.4.1948, שעה 07:40, א"צ, 22 / 5440 / 1949; דני אל עציוני, 30.4.1948, שעה 11:00, א"צ, 1 / 5440 / 1949; ריכוז כוחות מהלגיון הערבי בחברון, 28.4.1948, א"צ, 353 / 2644 / 1949; ממ"ז אל כפר עציון, 2.5.1948, א"צ, 21 / 5440 / 1949). בקרב שהתפתח במקום הצליחו לוחמי הגוש לפגוע בשיירה של בלתי סדירים, וכ־15 מכוניות נפגעו. בהמשך התערבו בקרב כוחות הלגיון והצבא הבריטי, והשיירה המשיכה בדרכה, חוץ מן המכוניות שנפגעו. המתקפה על הכביש המשיכה גם ב־1 במאי (לוי 1986: 102).

נראה שבתחילת מאי הבינו במפקדת עציוני את הסכנות שאליהן נחשפים אנשי גוש עציון כשהם תוקפים את התחבורה הערבית, ולכן הורו לזילברשמידט: "המשך בפעולותיך נגד התחבורה הערבית. בשום פנים אל תפעל נגד תחבורה צבאית או תחבורה אזרחית בליווי צבאי" (ממ"ז אל כפר עציון, 2.5.1948, א"צ, 21 / 5440 / 1949). ודאי שהפקודה לא התייחסה היטב למצב בשטח, שם היה ניכר העירוב בין הכוחות הבלתי סדירים לכוחות הלגיון, ובגוש דרשו הבהרה: "מבקש הגדרה למושג הטקטי לא להסתבך הרבה [...] הלילה נבנה מחסום של עשרות טונות של אבנים בכביש. כאן כבר לא יסעו" (דני אל אלדר, מכמש, ידן, חנוך, 3.5.1948, שעה 23:00, א"צ, 10 / 1261 / 49). באותו יום דווקא הצליחו כוחות הלגיון לפרוץ את מחסומי האבן שעל הכביש, אך הלוחמים שבמנזר פגעו בכמה מכוניות ערביות שנסעו בכביש, ובערב אף הדפו מתקפה חזקה של הלגיון, ללא נפגעים (קנוהל 1954: 378-394; לוי 1986: 163-164).

בתגובה למתקפות על התחבורה יצא הלגיון למחרת, ב־4 במאי, במתקפה עזה נגד משלטי גוש עציון. בקרב שנודע לימים בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות בשם "קרב כ"ה בניסן", כבשו כוחות הלגיון בסיוע בריטי חלק ממשלטי הגוש, ובהם גם את המנזר הרוסי, והרגו 12 לוחמים. המתקפה נועדה לעצור את הטרדת התחבורה הערבית בכביש אך היא לא

השיגה את מטרתה, ולמחרת המשיכו הכוחות שכגוש לפגוע בכוחות הערכיים שנסעו בכביש הראשי (לוי 1986: 105; רוטנברג 2016).¹⁴

דיון: "תוכנית ד" והר חברון – חלון ההזדמנויות נסגר

בהיסטוריוגרפיה המוקדמת של מלחמת העצמאות הועלו על נס לוחמי גוש עציון, על כך שבעקבות חסימת הכביש לירושלים הם הצילו את העיר בחודשים אפריל-מאי 1948. כך למשל טען דוד בן-גוריון:

מנותקים במשך חודשים ממרכזי היישוב, כמעט ללא תקווה לנצח ולעמוד, עמדו מגני הגוש [...] ביוזעם שהם מגנים לא רק על ארבע הנקודות של גוש עציון, אלא על חמדת ישראל ומרכז קדשו. על עיר העולמים שלנו - ירושלים [...] אם קיימת ירושלים עברית, אם מכת המוות שהייתה כמונחת בקופסתו של האויב לא נתנה, אזי התודה הראשונה של ההיסטוריה הישראלית ושל העם כולו נתונה על כך בראש ובראשונה ללוחמי גוש עציון (קנוהל 1954: 543).

לא נדון כאן בשאלה עד כמה הייתה הטרדת התחבורה משמעותית להצלת ירושלים. שאלה זו חורגת ממסגרת המאמר, ונראה שכשם ששאלת חשיבות הנוכחות הצבאית בגוש במהלך ההגנה על ירושלים מדרום לא הוכרעה במהלך הקרבות, כך גם לא ניתן פתרון חד-משמעי לשאלה זו שנות דור לאחר מכן, אם כי מרבית החוקרים לא מקבלים את הטענה שהעלה בן-גוריון.¹⁵ עם זאת, נראה שבדיון עצמו פוספסה נקודה חשובה: אומנם בחודשים

14 על פי לוי (1986: 104), הפיקוד העליון שגה בכך שלא הבין מייד לאחר "קרב כ"ה בניסן" שאין לגוש סיכוי לעמוד מול מתקפה צבאית כוללת, ולא הורה על פינוי האנשים לירושלים במסע פתע דרך בית לחם. אומנם בן-גוריון הזכיר ביומנו פקודה שהעביר לאחר קרב זה ולפיה אין לתקוף שיירות לגיון (ריבלין ואורן 1982: 395), אך נראה שהוראה זו לא בוצעה, ושמה אף לא הועברה.

15 בהקשר זה יש להזכיר את טענתו של לוי (1986: 84, 114), הסובר שלא הייתה לחסימת הכבישים בגוש השפעה ממשית על הקרבות בירושלים, כפי שסובר גם יואב גלבר (בריאון 2008: 20). גם קדיש וארנוולד במחקרם על מבצע יבוסי מציינים שהחסימה ביום הקרב על קטמון התבצעה כלפי שיירה שנסעה דווקא דרומה, מירושלים לחברון, ולא להפך, ולכן ההשפעה של חסימה זו על הקרב בסן סימון הייתה מינורית (קדיש וארנוולד 2008: 156). לעומתם, דעתו של רטנר (2005: 73-86) דומה לתפיסה המסורתית, ולפיה חסימת הכביש השפיעה באופן ממש על הקרבות בירושלים.

מרץ-אפריל 1948 עברו הכוחות ששהו בגוש לפעילות התקפית במרחב הכביש, אך אופייה של פעילות זו היה מצומצם. מראשית המלחמה ועד לנפילת היישובים כמעט שלא פעלו הכוחות היהודיים במרחב הר חברון במתכונת התקפית קלאסית, קרי - פעולות בעורף האויב נגד יישובים ערביים, או ניסיונות לכיבושם. הפעילות היחידה של תפיסת שטח הייתה במהלך תפיסת משלטים על הצירים, לשם אבטחת התחבורה או לשם מניעת התחבורה הערבית.

חוסר המעש ההתקפי של הכוחות שישבו בגוש עציון בחודשים מרץ-מאי, בניגוד לאפשרויות המתקפה במרחב שעליהן הצביע חודשיים קודם לכן זמירי, כשהתייחס לסדר הכוחות הגדול יחסית שישב בגוש (ראו לעיל), בולט על רקע מעבר כוחות ההגנה בארץ לפעילות התקפית החל מתחילת אפריל 1948. מעבר זה בוצע במסגרת "תוכנית ד": במהלך ביצועה יצאו הכוחות לקרבות בערים המעורבות ותפסו שטחים נרחבים כדי להקדים את הפלישה הצפויה של צבאות ערב הסדירים עם יציאת הכוחות הבריטיים מהארץ. בפקודת "תוכנית ד" ממרץ 1948 נאמר שמטרתה של התוכנית היא "השתלטות על שטחה של המדינה העברית והגנה על גבולותיה, כן גם על גושי ההתיישבות ו[ה]אוכלוסייה העברית שמחוץ לגבולות" (שטיפטל 2008: 293).¹⁶

ואכן, במהלך אפריל ובתחילת מאי 1948 פעלו כוחות ההגנה בחזיתות רבות, ובמקרים רבים אף מחוץ לגבולות המדינה היהודית. במהלך המבצעים נחשון, הראל ומכבי לחמו כוחות ההגנה על הדרך מירושלים לתל אביב, בשטחים שהיו מיועדים על פי החלטת האו"ם למדינה הערבית. במבצע בן עמי, שהחל ימים ספורים לפני היציאה הבריטית מהארץ, פעלו כוחות כרמלי במרחב הגליל המערבי - גם הוא היה מיועד למדינה הערבית - והצליחו לחבור ליישובים המבודדים חניתה ואילון, והגיעו אף לנהרייה (מוריס 2010: 187). אחת ממטרותיו של מבצע יבוס (מבצע התקפי של חטיבת הראל במחצית השנייה של אפריל 1948) הייתה השתלטות על מקטע מכביש ירושלים-רמאללה והתחברות ליישובים המבודדים שמצפון לירושלים - עטרות ונווה יעקב (קדיש וארנוולד 2008: 28).

לעומת תנופת הכיבושים שהתרחשה כמעט בכל רחבי הארץ, בפרוזדור לירושלים, בערים המעורבות, בצפון ובנגב (המבצעים יפתח וברק בהתאמה), ואף התבטאה בניסיון הכושל לחבור ליישובים שמצפון לירושלים, לא פעל הכוח הגדול יחסית שישב בגוש עציון בצורה התקפית בחודשים אפריל-מאי. במקביל גם לא תכנן פיקוד ההגנה אף פעולה התקפית שיעדיה כללו

16 להרחבה על חשיבותה של "תוכנית ד" במהלך המעבר של ארגון ההגנה ממגנה למתקפה, ראו גלבר 2004: 108-114; מוריס 2010: 139-140. לדיון אם אכן חלק ממטרות התוכנית היו להשתלט על שטחים בתחומי המדינה הערבית, ראו טל 1998; שפירא 2004: 305; צור 2015: 140.

כיבוש שטח וחכירה ליישובים הנצורים שבגוש, כפי שלמשל נעשה במבצע בן עמי בצפון.¹⁷ ודאי שניתן לתלות את חוסר המעש של כוחות ההגנה בהר חברון בכמה גורמים אובייקטיביים, כגון חשש מהסתבכות עם כוחות הלגיון שהחלו להתמקם בחברון, פחד מהכנסת כוחות נוספים ללחימה באזור לאחר הכישלון המשמעותי בנפילת שיירת נבי דניאל, מצוקת כוח האדם בגזרת ירושלים, ועוד. אולם לדעתי, וכלי לבטל את הסיבות שהוזכרו לעיל, עובדה זו מעידה על החשיבות הפחותה בעיניו של פיקוד ההגנה להחזיק בשטח גוש עציון והר חברון. פיקוד ההגנה החליט שיש לשמור לעת עתה על מרחב גוש עציון בידיים יהודיות, אם בעקבות ההנחה שלא מפנים יישוב עברי ומניעת דמורליזציה ביישוב, ואם כדי להגביר את ההגנה על ירושלים מדרום.¹⁸ שני הנושאים הללו, קרי חשיבות העובדה שאף יישוב עברי לא ננטש, ודחיפות הצורך בהגנה על ירושלים, הוזכרו בנאומו של בן-גוריון בכינוס הוועד הפועל הציוני שהתקיים בתל אביב במחצית הראשונה של אפריל 1948, כשהכוחות בגוש עציון התחילו לבצע את פעולת הסימת הציר לירושלים, ובשעה שהדי הוויכוח על פינוי יישובי הגוש, בין מטה מחוז ירושלים ובין הפיקוד העליון של ההגנה - עדיין לא נדמו. בנוגע להישארות ככל נקודות היישוב בארץ קבע בן-גוריון:

במשך ארבעה חודשים אלה לא חדר האויב אף לנקודת יישוב אחת, ויש לנו נקודות קטנות ומרוחקות - על הגבולות, במדבריות הנגב, נקודות מבודדות ומעוטות אוכלוסין. האויב לא הרס אף נקודה אחת, אף נקודה אחת לא נעזבה, אף נקודה אחת לא נכבשה [...] לעומת זאת נכבשו הרבה נקודות של האויב. כוחות המגן שלנו חדרו לנקודות ערביות, לפעמים גם לנקודות רחוקות מאוד מיישובים יהודיים - בגליל, בשומרון, ביהודה ובנגב [...] למרות כל היתרונות האלה, הרי אחרי ארבעה חודשים היישובים הערביים בערי המדינה נידלדלו, כפרים רבים נעזבו, אף נקודה יהודית אחת לא נתפנתה, לא נעזבה ולא נכבשה [...] בסיכום ארבעת החודשים ציינתי ההצלחות השליליות [של הערבים]: לא עזבנו אף נקודה. לא נכבש שום יישוב (דוד בן-גוריון בכינוס הוועד הפועל הציוני, 6.4.1948-12.4.1948, אצ"מ, S15\2673).

17 בן-גוריון ניסה להציע פעולה אחת שבה יתקדמו כוחות מקריית ענבים לכיוון בית לחם, אך היא הייתה קשורה לחילוי הכוחות שנתקעו בקרב שיירת נבי דניאל, ולא לפעולה מתוכננת של כיבוש שטח (ריבלין ואורן 1982: 323).

18 ההבנה של בן-גוריון שנקודת הכובד של המלחמה עברה מן הנגב לירושלים, התרחשה ככל הנראה בסוף מרץ 1948, עם נפילתה של שיירת חולדה והידוק המצור הערבי על העיר; ראו למשל ריבלין ואורן 1982: 330.

ובהקשר לירושלים טען:

ערכה של ירושלים לא ניתן להימדד ולהישקל ולהיספר, כי אם לארץ יש נשמה, הרי ירושלים נשמתה של ארץ ישראל, והמערכה על ירושלים היא מרכזית ומכרעת [...] ירושלים דורשת זכאית שנעמוד אֶתה. השבועה ההיא על נהרות בבל מחייבת היום כבימים ההם. אחרת לא נהיה ראויים לשם עם ישראל (שם).

לעומת שתי מטרות אלו, שהצדיקו את המשך השהייה ביישובי הגוש, הפיקוד הארצי לא סבר שהר חברון הוא שטח חיוני שיש לפעול בכל מחיר כדי להכלילו בשטח המדינה היהודית העתידית בתום המלחמה. לפי תפיסתם של ראשי ההגנה, יישובי הגוש נועדו להישאר במקומם כדי לשלוט על הכביש לירושלים – בהתאם לעיקרון שלא מפנים יישובים במהלך קרבות – ולא כדי להיות ראש גשר לתפיסת אזור חדש בארץ, כמו למשל היישובים בנגב ובגליל המערבי. עניין זה לא נבע מהתנגדות עקרונית לנוכחות יהודית בהר חברון, אלא מסדר עדיפויות בעת מלחמה. שטח הר חברון נתפס כחיוני פחות.

עקב החשיבות המוגבלת של השהייה בגוש עציון, ולמרות הכוח הרב שישב שם, ודאי באופן יחסי למחוז ירושלים, לא נדרשו הכוחות לפתוח בפעילות התקפית בחודשים מרץ-מאי, מלבד חסימת הציר לירושלים. בהקשר זה יחס פיקוד ההגנה לנוכחות היהודית בגוש עציון היה דומה ליחסם של המוסדות האזרחיים ביישוב, של הסוכנות היהודית ושל קק"ל, שגם הם לא ראו את יישובי גוש עציון ושטח הר חברון כחלק מתחומה של המדינה היהודית העתידית (פרנקל 2019: 20). יוצאת דופן בהקשר זה הייתה עמדתו של יגאל אלון, שטען שיש להשתמש ביישובי הגוש כקישור קפיצה לאזור חברון והנגב (אביגור ואחרים 1973: 1434).¹⁹ אם עד כה הציבה ספרות המחקר את המחלוקת המשמעותית בין פיקוד המחוז בראשות שאלתיאל, שחפץ בפינוי היישובים, מול גישת הפיקוד הארצי ובן-גוריון, לדעתי יש לבחון את הוויכוח מנקודת מבט שונה: גם הפיקוד הארצי של ההגנה לא ראה בהר חברון שטח חיוני, והמחלוקת עם פיקוד המחוז הייתה בעיקר טקטית – על שאלת הפינוי במהלך קרב ועל יכולתו של הכוח בגוש לסייע לחזית ירושלים. המחלוקת המהותית יותר הייתה עם גישתו של אלון, שבעיניו הר חברון היה שטח חיוני. גם בהמשך מלחמת העצמאות, כמה חודשים לאחר נפילתם

19 להרחבה על גישתם של אנשי הקיבוץ המאוחד בנוגע להשתלטות על כל חלקי הארץ במהלך המלחמה, ראו צור 2015: 138-143. מעניין שדווקא בעיני עבדאללה א־תל (1960: 41), מפקד הגדוד השישי של הלגיון שפעל במרחב, הכוח היהודי הגדול יחסית שהתרכז בגוש נועד לכבוש את העיר חברון.

של היישובים, תמך אלון ככיבוש שטח הר חברון במבצע ההר, בניגוד להחלטת מטכ"ל צה"ל על עצירת המבצע לפני כיבושו של הר חברון (סטנוגרמת ישיבת מטכ"ל, 6.10.1948, א"צ, 1950 / 121 / 172; פרנקל 2019ב).

פיקוד ההגנה וגוש עציון: הדילמה שלא הוכרעה

ההכרה שנוכחות ממושכת בגוש עציון איננה מעשית חלחלה לפיקוד ההגנה בחודשים אפריל-מאי 1948, בין השאר גם לאלו שדחו בשתי ידיים את תוכנית הפינוי של המחוז. לדוגמה, יום לפני פרוץ הקרב האחרון על גוש עציון העלה קצין ההתיישבות של ההגנה, מישאל שחם, הצעה "להרחבת גבולותינו והקמת נקודות כיבוש". ההצעה נועדה לנצל את ההצלחה הצבאית ולקבוע עובדות בשטח על ידי התיישבות נרחבת שבה יתמכו מוסדות הביטחון; מרבית היישובים שהיו אמורים להיבנות בתור משלטים צבאיים, היו אמורים לקום בשטח המדינה הערבית (מטכ"ל אג"ם, 11.5.1948, את"ה, 80 פ 50 25).

על פי התוכנית, במרכז הארץ היה אמור לקום גוש התיישבות גדול שיחבר בין אזור רמלה-לוד לירושלים, וישלוט על דרך תל אביב-ירושלים ועל הכביש מירושלים לדרום שעובר ליד הרטוב. היישובים החדשים היו אמורים לקום במרחב שבין היישובים בן שמן, גזר, כפר אוריה והרטוב ממערב, ובין נווה אילן, קריית ענבים, מעלה החמישה ומוצא ממזרח. גוש נוסף היה אמור לקום באזור בית ג'וברין-הרטוב, גלאון וכפר מנחם, ומטרתו הייתה לקבוע את גבול המדינה היהודית בשיפולים המערביים של הר חברון, ולוודא שכביש הרטוב-בית ג'וברין יהיה פתוח לתנועה יהודית לכיוון יישובי הנגב. שאר גושי ההתיישבות היו אמורים לקום בצפון הארץ, בין השאר גם בשטחי המדינה הערבית המיועדת - בגליל המערבי ובגלבע (מטכ"ל אג"ם, 11.5.1948, את"ה, 80 פ 50 25). בתוכנית בולטת העובדה שמכל אזורי ההתיישבות העברית מחוץ לתחומי המדינה היהודית העתידית - הגליל המערבי, השפלה, הנגב המערבי, ואזור עוטף ירושלים - רק האזור שמדרום, מצפון וממזרח לירושלים לא נכלל בתוכנית העלייה אל הקרקע שגיבש שחם. נראה שבשלב זה של הלחימה, קרי ערב פלישת צבאות ערב הסדירים, כבר גובשה ההבנה בקרב פיקוד ההגנה שאזורים אלו לא יהיו חלק משטח המדינה היהודית העתידית.

קורות הלחימה בגוש מראים שאף על פי ששטח הר חברון לא נכלל בתוכניות העתידיות של פיקוד ההגנה, הפיקוד לא קיבל את תוכניות הפינוי של שאלתיאל, ואף לא הכין תוכניות כאלה בעצמו, לרבות בערב הקרב האחרון על היישובים. יתרה מכך, במשך כל החלק הראשון של מלחמת העצמאות העבירה ההגנה לגוש כוח אדם רב באופן יחסי, מפקדים איכותיים וכמות

רבה של נשק (ראו לעיל). ההשקעה של ההגנה בגוש עציון ניכרת הן בכמות הלוחמים הגדולה שנשלחה למקום, הן בסיפור שליחתה של השיירה הגדולה - שיירת נבי דניאל, שריכוזה כמות גדולה של כוח אדם, נשק ומשוריינים. ההשקעה של פיקוד ההגנה ביישובי הגוש משתקפת גם בתחום האספקה בהיטס: גוש עציון היה האזור שאליו הופנו הכי הרבה גיחות אוויריות לצורך אספקה, למעט יישובי הנגב, ואף היה אחד האזורים הבודדים בארץ שבו נבנה מסלול תעופה להנחתת אספקה מהאוויר (אלי אייל, פעילות שירות האוויר בגוש עציון במלחמת העצמאות, אכ"ע, מכל b12, תיק 7; אמבר, אייל וכהן 1988: 155-165).

מסקירת מגוון המקורות על נושא זה אין מנוס לדעתי מהסקת המסקנה שפיקוד ההגנה לא היה מסוגל להכריע בעצמו אם לבצע פינוי מלא של היישובים כדעת מפקדת מחוז ירושלים, או לשנות את התפיסה האסטרטגית של הפעלת הכוחות באזור, שינוי שיביא להגדלת הסיכויים להרחבת השטח, להגדלת כוח העמידה של היישובים ולחיבור הגוש לשטח המדינה היהודית, כעמדתו של יגאל אלון. אין ספק שההתחמקות מהכרעה ברורה הייתה בעוכריהם של מגיני הגוש. הריסוננס שהעלה דוד שאלתיאל בין ההשקעה הצבאית בגוש, הגדולה בכל קנה מידה, ובין חשיבותו הפחותה מבחינה אסטרטגית, קיבל אפוא משנה תוקף. אם בכל מקרה הר חברון לא היה נכס אסטרטגי לשטח היהודי העתידי, על מה ולמה התעקש הפיקוד העליון של ההגנה לשלוח לגוש כוחות ונשק רבים מסדר הכוחות וממצבת הנשק של המחוז? האם ההגנה מדרום על ירושלים לא הייתה יעילה יותר מתוך העיר עצמה, כפי שהציע שאלתיאל?²⁰

דומה שאת התשובה לשאלה זו אין לחפש בעקרונות החשיבה הטקטית הצבאית, אלא במחוזות האתוס הלאומי ובתפיסה הציונית שהתגבשה מאז קרב תל-חי, ולפיה אין לפנות יישובים במהלך מלחמה. אניטה שפירא (1992: 141-156) הרחיבה את הדיון על משמעותו הכבירה של מיתוס תל-חי בהווה הציונית, בין השאר כתקדים לעיקרון ש"על הבנוי אין מותרים". שפירא הצביעה על הולדתו של המיתוס בראשית התקופה הבריטית בארץ, כשבניגוד לסוף התקופה העות'מאנית עלתה החשיבות של החזקת גבולות שטח ההתיישבות היהודית. לעומתה, נורית כהן-לוינובסקי (2014: 32-66) הצביעה על העובדה שמנהיגי היישוב בתש"ח לא תמיד הלכו לאורו של העיקרון הזה, וגם במקרה של יישובי גוש עציון אושר פינוי חלקי של נשים וילדים. למרות זאת, דומה כי במקרה של הוויכוח על הפינוי המלא של יישובי גוש עציון הועצם העיקרון השולל פינוי יישובים בגלל הקרבה של הגוש לירושלים, ובגלל

20 יש גם לזכור שכאשר הגיע המבחן האמיתי של ההגנה על העיר בסוף מאי ובתחילת יוני, עם כניסת חילות המשלוח של מצרים וירדן למערכה, כבר לא היו היישובים היהודיים שמדרום, מצפון וממזרח לירושלים על המפה, ולכן בהתאם לחששו של דוד שאלתיאל הם לא יכלו להשתתף במאמץ הלחימה.

החשש מדמורליזציה בגזרה רגישה זו. כך גם ידיהם של ראשי ההגנה היו כבולות, לכאן ולכאן: הם לא יכלו לשנות את התפיסה האסטרטגית ולעבור למתקפה, בגלל העובדה שהר חברון איננו שטח חיוני בלחימה, וסיכויי ההצלחה של מתקפה כזו היו קלושים; והם גם לא יכלו לפנות את היישובים, בגלל השפעת העיקרון שאסור לנטוש אותם. רק בעיצומו של הקרב האחרון על הגוש הבינו בפיקוד ההגנה שהתעקשות על אי-פינוי יישובי הגוש עלולה להיות הרת אסון, וישראל גלילי הורה לדוד שאלתיאל: "תבוא מיד בדברים עם הצבא בדבר פינוי האנשים מגוש עציון. אם אפסה תקווה תודיע לישובים בעציון כי הם חופשיים להחליט על הנפת דגל לבן להבטיח הצלת החיים" (לעציוני, 12.5.1948, את"ה, 80 פ50 25). אולם הוראה זו כבר לא הייתה ישימה.

באופן פרדוקסלי נפילת גוש עציון הייתה שירת הברבור של אתוס אי-הפינוי, ובישיבת מטכ"ל ב-14 במאי, יום למחרת הטבח בכפר עציון, הסכימו כל הנוכחים עם רצונו של יגאל ידין לפנות את עטרות והרטוב, ובן-גוריון הורה ש"העיקר [לתת] מכה לכוחות האויב, ולא שמירה על נקודות, ולהסביר זאת לכל המפקדים כי יש צורך בריכוז כוחותינו" (ריבלין ואורן 1982: 415). למותר לציין שזו הייתה עמדתו המקורית של שאלתיאל, אך למגיני גוש עציון הוראה זו של בן-גוריון הגיעה, למרבה הצער, מאוחר מדי.

מקורות

- א-תל, ע' 1960. זכרונות עבראללה אל-תל. תל אביב: מערכות.
- אביגור, ש' ואחרים 1973. ספר תולדות ההגנה, כרך ג. תל אביב: הספרייה הציונית.
- אופק, א' 1986. שלשה חודשים בגוש עציון הנצור. בתוך מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 151-168.
- אמבר, ע', אייל, א' וכהן, א' 1988. שורשי חיל האוויר: התפתחות התעופה הבטחונית בארץ ישראל עד הקמת המדינה. תל אביב: חיל האוויר.
- ארנוולד, מ' 2004. המערכה הצבאית בירושלים במלחמת העצמאות, נובמבר 1947-אפריל 1949. בתוך א' קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: עיון מחדש. רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן, עמ' 341-388.

- ארנוולד, מ' 2019. גוש עציון ב-48: הקרב האחרון והוויכוח על פינוי ישובים בודדים. האומה 215: 73-84.
- בן יעקב, י' 1978. גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה. כפר עציון: בית ספר שדה כפר עציון.
- בן יעקב, י' 2008. מחלקת ההר: פרשת הל"ה. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- בראון, מ' 2008. ראיון עם ההיסטוריון יואב גלבר. עלי זית וחרב ח: 13-43.
- גולני, מ' 1986. מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח. בתוך מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 181-192.
- גל, ש' 2008. גבורת הנצורים. אלעזר: הוצאת המחבר.
- גלבר, י' 2004. קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948. אור יהודה: דביר.
- טל, ד' 1998. תוכנית ד': תוכנית-אב או צורך השעה? זמנים 61: 52-62.
- טרופר, ב' 2017. התפתחות שיטת השיירות לגוש עציון והגורמים לכישלונה בשלב "המלחמה הבין-קהילתית" ערב נפילת הגוש במלחמת העצמאות. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.
- כהן-לוינובסקי, נ' 2014. פליטים יהודים במלחמת העצמאות. תל אביב: עם עובד.
- לוי, י' 1986. תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות. תל אביב: מערכות.
- מוריס, ב' 2010. 1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה. תל אביב: עם עובד.
- נאור, מ' (עורך) 1986. גוש עציון מראשיתו עד תש"ח. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- נאור, מ' וצמרת, צ' (עורכים) 2016. עין לעציון: יישובים, דמויות ואירועים בגוש עציון. מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל.
- פעיל, מ' 1983. המערכה הצבאית. בתוך י' בן אריה (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל: מלחמת העצמאות. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 151-272.
- פרנקל, נ' 2019א. יישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות. עיונים בתקומת ישראל 31: 182-214.
- פרנקל, נ' 2019ב. מבצע ההר במלחמת העצמאות. עלי זית וחרב יח: 95-128.

- צור, י' 2015. מן הים עד המדבר: טכניקין והקיבוץ המאוחד באמונה ובמאבק לשלמות הארץ. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- קדיש, א' וארנוולד, מ' 2008. קרבות יבוס. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור. קנוהל, ד' 1954. גוש עציון במלחמתו. ירושלים: ההסתדרות הציונית.
- רדאי, א' 2002. הכוחות הבלתי סדירים וההתארגנות בקהילה הערבית באזור ירושלים. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רוטנברג, א' 2016. שנים עשר מי יודע. בתוך מ' נאור וצ' צמרת (עורכים), עין לעציון: יישובים, דמויות ואירועים בגוש עציון. מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל, עמ' 96-105.
- רטנר, א' 2005. גוש עציון: עמדה קדמית של ירושלים. נחלים: הוצאת המחבר.
- ריבלין, ג' ואורן, א' 1982. דוד בן-גוריון: יומן המלחמה, כרך א. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- שאלתיאל, ד' 1981. ירושלים תש"ח (בעריכת י' שפירא). תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- שטיפטל, ש' 2008. תוכנית ד: תהליך הכנתה, עיצובה וגיבושה. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- שפירא, א' 1992. חרב היונה: הציונות והכוח, 1881-1948. תל אביב: עם עובד.
- שפירא, א' 2004. יגאל אלון - אביב חלדו: ביוגרפיה. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.